Eligiusz Podolan
Uniwersytet Zielonogórski

GMINOWŁADZTWO LELEWELA CZY FEUDALIZM KARAMZINA – USTRÓJ PANUJĄCY NA OBSZARZE RUSI W ŚREDNIOWIECZU

Dążenia zmierzające do przezwyciężenia rozdrobnienia feudalnego w średniowieczu dokonywały się na całym obszarze ziem polskich, jak i na obszarze Rusi. Procesy zjednoczeniowe w obu krajach słowiańskich znalazły swoje odzwierciedlenie głównie w strukturze zależności między książętami. Łączące je analogie dostrzec można szczególnie w okresie długotrwałego rozdrobnienia dzielnicowego, występującego praktycznie w całej Europie. W Polsce i na Rusi uwidaczniają się one począwszy od nawiązywania wzajemnych kontaktów, poprzez sam ceremoniał związany z zawieraniem układów, a skończywszy na obowiązkach spoczywających na obu stronach.

Rozbicie terytorium państwowego w Polsce na odrębne dzielnice, a na Rusi księstwa udzielne, było związane z polityką panujących dynastii. Dążenia skierowane ku politycznemu zjednoczeniu kraju pod przewodnictwem książąt ruskich, w zasadzie nie różniły się od inicjatyw podejmowanych przez innych władców europejskich. Zainteresowania ich skupione były początkowo na wzmocnieniu swych rządów, a następnie na zyskaniu jak największej ilości nabytków terytorialnych. W wyniku „wydzielania dzielnic wszystkim synom panującego" pogłębiało się rozdrobnienie dzielnicowe zmierzające do całkowitej decentralizacji władzy monarszej[1]. Przyczyniło się to do wzrostu znaczenia książąt dzielnicowych wywodzących się przeważnie z jednej dynastii, ale pozycja ich porównywalna była niekiedy z sytuacją wasali. Dążeniem do utrzymania jedności państwa i rządów w ręku jednego z książąt było powoływanie władcy zwierzchniego – princepsa, posiadającego uprawnienia o charakterze ogólnopaństwowym. Przy wyborze księcia zwierzchniego zachowywano zasadę senioratu, czyli każdorazowo najstarszy z rodu książąt dzielnicowych miał prawo sprawować władzę w kraju, przy czym przy zachowaniu własnej dzielnicy otrzymywał on dodatkowy atrybut władzy czyli dzielnicę pryncypacką.

---

[1] J. B a r d a c h, B. L e ś n o d o r s k i, M. P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa*, Warszawa 1976, s. 64.

Słowiańszczyzna stanowi jedno z centralnych pojęć historycznych, a zarazem ideologiczno-politycznych w pracach wybitnego historyka polskiego Joachima Lelewela (1786-1861). Termin ten wiązał się z jego teorią o dziejowym dualizmie Europy, wynikającym ze strukturalno-kulturowej – jak to określał – „odwiecznej różnicy" między jej częścią zachodnią i wschodnią.

Lelewel uważał, że większości Słowian nie jest obcy ustrój „gminowładczy", oparty na organizacji rodowej, na „gminach" i „wiecach" starszyzny, wreszcie odrębne od zachodnioeuropejskiego, słowiańskie pojęcie własności, wybitnie allodialne – nie feudalne[2]. Lelewel, jako historyk epoki romantyzmu twierdził, że podstawową cechą, istotą stosunków feudalnych jest „zależność i osobista służebność" wszystkich, ustalona hierarchicznie od najniższych po monarchę jako najwyższego suzerena[3].

Historyk stanowczo i wielokrotnie przeciwstawiał się próbom lokalizacji feudalizmu w krajach słowiańskich, np.: „Terminu feudalnego nie można do Polski albo Rusi rozciągać, jak to błędnie czyniono"[4], jak również: „Lecz jeżeli jaką wzajemną osobistą zależność w Rusi dostrzedz można, nie idzie zatém, aby w Ruskiéj Sławianszczyznie miał być feudalizm" oraz: „...a nic się feudalizmu nie tyczy, bo Rusini, Waregi Sławianszczyznę nie zamienili w państwo feudalne"[5]. Lelewel uważał, że istnieje silny związek pomiędzy rozbiciem dzielnicowym, a wpływami możnowładztwa. Feudalizm stanowił dla Lelewela anarchizujący czynnik dziejów Słowiańszczyzny, sama zaś instytucja obca jest „żywiołowi" słowiańskiemu, jego życiu i rodzimym instytucjom: „Familia Hautteville wprowadziła do Włoch południowych feudalne Francyi porządki; familia Ruryka żadnych takich nie znała i wzoru do tego nie widziała"[6]. Zdaniem historyka narodowy „żywioł" jest wynikiem etniczno-politycznej jedności i pokrewieństwa całej ludności słowiańskiej, przejawiającym się najwyraźniej w sferze obyczajowo-kulturowej[7].

Lelewel żywił przekonanie, że uniwersalny proces doskonalenia się ludności realizuje się przez indywidualne koleje dziejów ponadnarodowych agregatów kulturowo-etnicznych oraz poszczególnych narodów. Badając dzieje powszechne, polski historyk nie tylko akcentował zindywidualizowanie procesów dziejowych starożytności grecko-rzymskiej i Wschodu, lecz także podkreślał dualizm kulturowy Europy.

---

[2] F. B r o n o w s k i, *Idee Narodu w twórczości J. Lelewela w latach 1806-1830*, „Roczniki Historyczne", 26, 1960, s. 179.

[3] Generalizacje proponowane przez Lelewela często były krytykowane i odrzucane przez późniejszą historiografię, zob.: S. T r a w k o w s k i, *Spór o feudalizm w polskiej historiografii*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych", 58, 1998, s. 92.

[4] J. L e l e w e l, *Porównanie Karamzina z Naruszewiczem*, [w:] *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 18, Poznań 1865, s. 282. Cytaty przytaczam z zachowaniem oryginalnej ortografii autora.

[5] *Ibidem*, s. 289-290.

[6] *Ibidem*, s. 278.

[7] F. B r o n o w s k i, *Idee Narodu w twórczości*..., s. 179-181.

Rozpowszechnionej od czasów Oświecenia (Montesquieu) koncepcji germanistycznej, wywodzącej wolność z „lasów germańskich" przeciwstawiał teorię gminowładztwa słowiańskiego, podług której właśnie ludy słowiańskie miały wytworzyć model stosunków społecznych, opartych na zasadach demokracji, wolności i równości[8].

Kiedy w 1857 r. Lelewel dowiedział się o powołaniu w cesarstwie rosyjskim komitetu do spraw reformy stosunków na wsi, snuł rozważania o tym, jak sam widziałby reformę agrarną na Litwie i Rusi. Zalecał jako sposób na wyzwolenie ludu wprowadzenie właśnie gminowładztwa – demokracji opartej na wspólnym władaniu ziemią. Historyk pisał: „w urządzeniu gminnym tylko widzę ludu odpowiedzialność, zadowolenie jego życzenia, ludzkości i narodowości zadość, utrzymywanie harmonii, braterstwa, uformowanie w ludzie obywateli"[9].

Zarówno w dziejach narodowych, jak i powszechnych przedmiotem badań Lelewela była zbiorowość, jej działania i dążenia. W jego założeniach centralną kategorią historii jako nauki jest społeczeństwo, rozumiane jako organizacja czyli system stosunków społecznych instytucji. Stąd dążenie do całościowego ujmowania badanego przedmiotu – narodu, rodu ludzkiego, z równoczesnym podkreślaniem „wypadków" przełomowych[10]. Zostało to uwidocznione w Lelewelowskiej periodyzacji dziejów Polski[11], w której można doszukać się typologii społeczeństwa. W stosunku do dziejów Polski historyk wysuwa dwa czynniki, które w danym okresie historycznym wiążą społeczeństwo, mianowicie społeczny i polityczny (w tym fakty prawno-ustrojowe): Polska podbijająca, samowładztwo 860-1139; Polska podzielona; możnowładztwo (1139-1374); Polska kwitnąca; gminowładztwo szlacheckie (1374-1607); Polska upadająca; nieład lub gminowładztwo szlacheckie w zawichrzeniu (1607-1795); Polska odradzająca się (od 1795)[12].

Lelewel sprzeciwiał się przyjęciu przez Polskę systemu feudalnego, powołując się na opinię angielskiego historyka ustroju Henry'ego Hallama (jak również niemieckiego historyka Karola von Rottecka)[13], twierdząc, że „jeśli trzeba wskazać kraj feudalnym zasadom przeciwny, takim bezwątpienia jest Polska"[14].

---

[8] A.F. G r a b s k i, *Joachim Lelewel i nauka historyczna jego czasów*, [w:] *Joachim Lelewel – człowiek*…, s. 9-10.

[9] J. L e l e w e l, *Listy emigracyjne*, oprac. H. Więckowska, t. 4, Wrocław-Kraków 1956, nr 1158, s. 331.

[10] Z. S p r y t, *Teoria społeczeństwa u Joachima Lelewela*, [w:] *Joachim Lelewel – człowiek*…, s. 145.

[11] Zdaniem Mariana Serejskiego periodyzację tę przejął Lelewel od historyka niemieckiego Ludwika Heerena. Zob.: M.H. S e r e j s k i, *Joachim Lelewel i jego szkoła*, [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna*, t. 1, 1831-1863, red. nauk. A. Walicki, Warszawa 1973, s. 58.

[12] Z. K a c z m a r c z y k, *Zagadnienie periodyzacji historii Polski u Joachima Lelewela*, [w:] *Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela*, Poznań 1962, s. 25-32.

[13] M.H. S e r e j s k i, *Joachim Lelewel i jego*..., s. 57.

[14] J. L e l e w e l, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, [w:] J. L e l e w e l, *Polska, dzieje*…, t. 3, Poznań 1855, s. 121.

Na prośbę Tadeusza Bułharyna (1789-1859), redaktora czasopisma „Sewernyj archiw" Lelewel podjął się napisania recenzji dwunastotomowego dzieła *Historia państwa rosyjskiego* (1816-1829) rosyjskiego historyka, przedstawiciela rosyjskiego Oświecenia – Nikołaja Karamzina (1766-1826)[15]. Przed grudniem 1825 roku periodyk uważany był w dużym stopniu za postępowy, zamieszczali tam swe prace członkowie tajnych stowarzyszeń, m.in. Aleksander Korniłowicz, a sam Bułharyn uchodził za przyjaciela Aleksandra Gribojedowa, Aleksandra Bestużewa i Kondratija Rylejewa. Po procesie filaretów i wydaleniu Lelewela z Wilna Bułharyn wstrzymał drukowanie recenzji – „nie chciał w swym czasopiśmie zamieszczać prac osoby tak niepewnej i politycznie podejrzanej"[16].

W rozprawie *Porównanie Karamzina z Naruszewiczem* (1824) Lelewel polemizował z Karamzinem w kwestii dotyczącej Rurykowych nadań wareskich wojów, dopatrując się nieścisłości w dziele rosyjskiego historyka[17]. Badacz nie zgadzał się ze stwierdzeniem Karamzina na temat panującego w Rosji ustroju społecznego: „Moskwa jest dziełem chanów. Z Kipczaku przyjęto państwowość, od Tatarów przyjmowano obyczaj"[18], twierdząc, iż ustrój państwa rosyjskiego wziął swój początek z gminowładztwa, tj. zjawiska typowo słowiańskiego[19].

Należy ponadto zaznaczyć, że Lelewel przychylał się do poglądów niemieckiego historyka wykładającego na Uniwersytecie w Dorpacie Johanna Filipa Gustawa Ewersa (1781-1830)[20] w kwestii nadań przez Ruryka swym mężom ziem, natomiast Augusta Ludwiga von Schlözera (1735-1809) ganił za stwierdzenie, iż na Rusi dostrzec można, o czym badacz zapewniał, „że Ruryk wprowadził feudalizm"[21]. Z kolei w odróżnieniu od Adama Naruszewicza (1733-1796) czy Tadeusza Czackiego (1765-1813), którzy gminowładną formę rządów oceniali negatywnie, upatrując w niej przejaw pierwotnego barbarzyństwa, Lelewel opowiedział się po stronie słowianofilskich gloryfikatorów

---

[15] Uwagi recenzyjne zostały opublikowane w siedmiu odcinkach pt. *Rassmotrienije Istorii Gosudarstwa Rossijskogo, socz. G. Karamzina, G. Lelewela w 1824 roku*. Zob. za: L. B a z y l o w, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 197-198 (G. – skrót słowa „gospodin" – L.B.).

[16] B. G a l s t e r, *O Lelewelowskiej krytyce „Historii" Karamzina*, „Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego", 3(8), 1954, s. 133.

[17] Zob.: J. L e l e w e l, *Porównanie Karamzina z Naruszewiczem*, [w:] *Polska, dzieje*…, t. 18, Poznań 1865; z Nikołajem Karamzinem polemizowali również inni uczeni polscy – Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783-1839) i Zorian Dołęga Chodakowski (1784-1825).

[18] F. K o n e c z n y, *Cywilizacja bizantyjska* (reprint), Londyn 1973, s. 287.

[19] Zob.: F. B r o n o w s k i, *Idee Narodu w twórczości J. Lelewela w latach 1806-1830*, „Roczniki Historyczne" 26, 1960; i d e m, *Idee gminnowładztwa w polskiej historiografii*, Łódź 1969; M.H. S e r e j s k i, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1973.

[20] W. P e l t z, *Historiografia rosyjska wieku XVIII*, [w:] *Adam Naruszewicz i historiografia Oświecenia*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 43-57.

[21] J. L e l e w e l, *Porównanie Karamzina*..., s. 281; S.L. P e š t i č, *Russkaja istoriografija*..., t. 2, s. 210-242.

zamierzchłej przeszłości Słowian. W ustroju gminowładnym widział wcielenie słowiańskiego bytu, którego nieodłącznymi cechami miały być wolność, równość i braterstwo.

W drugiej połowie XIX wieku w historiografii polskiej opozycyjnie i krytycznie ustosunkowana wobec kierunku Lelewelowskiego była tzw. szkoła krakowska (krytyka idei gminowładztwa), reprezentowana m.in. przez Karola Boromeusza Hoffmana, w latach trzydziestych XIX wieku współredaktora *Kroniki Emigracji Polskiej* (1834-1839)[22]. Stał on na stanowisku ewolucyjnej prawidłowości procesu historycznego i przekonany był o istnieniu feudalizmu w Polsce i jej związku z Zachodem, przeciwstawiając ją Rosji i Wschodowi[23].

Podobnie jak Lelewel, który dokonał periodyzacji dziejów Polski, również Karamzin w *Przedmowie* do *Historii państwa rosyjskiego* wyróżnił w historii Rosji trzy etapy: starszy (okres rozdrobnienia) – od Ruryka do Iwana III, średni (okres samowładztwa) – od Iwana III do Piotra I, nowy (zmiany obyczajów) – od Piotra I do Aleksandra I, czyli do czasów sobie współczesnych (odrzucił w ten sposób periodyzację proponowaną przez Schlözera)[24]. Z ujęcia dziejów przedstawionego przez Karamzina można wywnioskować, iż założenie monarchii Rurykowiczów nastąpiło w 864 r., kiedy to Ruryk podporządkował południowe ziemie ruskie swojemu zwierzchnictwu[25]. W taki oto sposób badacz ten rozpowszechnił koncepcję samodzierżawnej monarchii rosyjskiej, zaś teoria normańska zyskała w jego ujęciu nowy wymiar i znaczenie. Jednocześnie nie przeciwstawił on feudalizmowi samodzierżawia, jak postępowali poprzednicy. Według niego właśnie z samodzierżawia wytworzona została struktura ustroju państwa rosyjskiego. Karamzin uważał, iż Ruryk, dysponując niekwestionowaną władzą, mógł w pełni dysponować zdobytą ziemią ruską, rozdzielając ją pomiędzy najznamienitszych spośród grona swych wojów. Tym samym teoria normańska służyła także do wyjaśnienia systemu politycznego występującego na Rusi Kijowskiej, tj. znaczenia udziałów w systemie feudalnym, który funkcjonował od panowania Ruryka do Iwana III[26]. Koncepcja ta była szeroko rozpowszechniona w rosyjskiej nauce od XVIII do początku XIX wieku.

W swej pracy badacz wnikliwie zgłębił złożoność sytuacji politycznej na obszarze dawnej Rusi, co ważne – uwzględniając różnicę między rządami wielkiego księcia

---

[22] A. W i e r z b i c k i, *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej*, Warszawa 1984, s. 202-217.

[23] F. B o r o w s k i, *Polemika wokół…*, s. 139-140.

[24] K. B ł a c h o w s k a, *Narodziny imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX w.*, Warszawa 2001, s. 47.

[25] N.M. K a r a m z i n, *Istorija gosudarstva rossijskogo*, t. 1, Moskwa 1989, s. 92.

[26] *Ibidem*, s. 391-392.

kijowskiego i moskiewskiego (której nie dostrzegał np. Wasilij Tatiszczew), twierdząc jednocześnie, iż wymienieni książęta posiadali nieograniczoną i dziedziczną władzę. Likwidację rozdrobnienia feudalnego i tworzenie jednego scentralizowanego państwa Wasilij Tatiszczew (1686-1750) określił po prostu jako przywrócenie dawnej monarchii z sytuacją polityczno-ustrojową włącznie. Karamzin przyjął ogólny schemat spojrzenia Tatiszczewa na ten problem historyczny, lecz charakteryzując władzę, rozróżnił jej dwa typy: monarchię jednowładzy i samowładzy. W pierwszym wymienionym typie monarchii badacz wyróżnił jako cechę najistotniejszą rozpowszechnienie systemu udzielnego, w którym władca występuje jako naczelnik książąt, bez dążeń do władzy absolutnej. Pod drugim pojęciem rozumiał on taki ustrój polityczny, w którym system feudalny nie występował, zaś nieograniczoną władzą cieszyła się monarchia, ale we współpracy z arystokracją. Właśnie za tego typu systemem opowiadał się Karamzin, w zupełności popierając władców dążących do niego, bez względu na środki, jakie wykorzystywali oni dla osiągnięcia zamierzonego celu.

Karamzin doszedł ostatecznie do wniosku, iż system udzielny należy nierozerwalnie do ustroju feudalnego. W tej kwestii podążył on tokiem myślenia za Iwanem Bołtinem (1735-1792), nie zaś za Tatiszczewem i Michaiłem Szczerbatowem (mimo iż w znacznym stopniu korzystał z wykładu Szczerbatowa)[27]. Jednak w odróżnieniu od Bołtina, Karamzin nie przyznał i nie potwierdził w swej pracy związku feudalizmu rosyjskiego z występującym na Zachodzie posiadaniem ziemi. Pozostał on z nim zgodny jedynie w kwestii, iż monarchia w dowód wdzięczności wynagradzała ziemią wielmoży, bojarów i swych ulubieńców, ci natomiast rządzili nią jak prawdziwi książęta udzielni.

Oceniając charakter ustroju feudalnego, Karamzin przyznał, że system udzielny nie był czysto ruskim zjawiskiem, lecz cechą wspólną wszystkich krajów Europy, m.in. tych, w których „gospodarzyły narody niemieckie". Karamzin przyznał, że ten system udzielny, który zaistniał na Rusi, nie był tylko rezultatem bezsensownej i nierozważnie prowadzonej polityki, lecz zgodny był z okolicznościami i duchem czasu. Ponadto twierdził on, iż w omawianym okresie rozległość terytorialna państwa, słabe więzi pomiędzy jego poszczególnymi częściami, a przede wszystkim najazdy plemion koczowniczych zakończone ostatecznym podbojem, przyczyniły się ostatecznie i nieuchronnie do zguby Rusi. Historyk podkreślał przy tym konieczność zastąpienia „dzikiej i nieograniczonej wolności", znanej nie tylko Słowianom, przez nowe formy życia i „korzyści dobrego rządu"[28]. Kładł on silny nacisk na problem słabych zdolności organizacyjnych i państwowotwórczych Słowian i dlatego może w jego syntezie dziejów

[27] K. B ł a c h o w s k a, *Narodziny imperium*..., s. 38.
[28] N.M. K a r a m z i n, *Istorija gosudarstwa*..., t. I, s. 37-38.

Rosji ważną rolę odgrywa najazd Waregów. „Dzika wolność" musiała ustąpić dobrowolnemu posłuszeństwu, które było kluczem przyszłej wielkości i potęgi Rosji[29].

Stosunki feudalne panujące na obszarze państw Europy Środkowo-Wschodniej na przełomie X-XIV wieku nie osiągnęły takiego szerokiego stadium rozwoju, jak miało to miejsce na Zachodzie. Przyjęły się one oczywiście na obszarze Polski i Rusi, tyle że w ograniczonym stopniu, a przede wszystkim nie są recypowane jako całość. Więzi feudalnych rozwiniętych w formie takiej, jaka miała miejsce między innymi we Francji, na ziemiach polskich nie można rozpatrywać. Częścią składową ustroju feudalnego było rozdrobnienie państwa stanowiące wspólny element występujący na obszarze ziem polskich i ruskich.

W swych pracach zarówno Lelewel, jak i Karamzin podejmowali próby określenia ustroju panującego na obszarze Polski i Rusi w okresie wczesnego średniowiecza. Uwzględniając teorie Lelewela o gminowładnej formie sprawowania władzy na Słowiańszczyźnie, nie można pominąć również koncepcji zaproponowanej przez Karamzina. Obaj historycy uważali, że istniejący w przeszłości podział Słowiańszczyzny na mniejsze organizmy państwowe nie odbywał się bez przenikania form społecznych z Europy Zachodniej, przy czym kwestia wpływów zachodnioeuropejskich w dużej mierze zdecydowała o odmienności ich interpretacji problemu związanego z ustrojem feudalnym. Ujęcie Lelewelowskie zmierzało do ujednolicenia form społecznych w świecie Słowian (oczywiście z podziałem na wschodnich i zachodnich), na plan pierwszy wysuwając gminowładne sprawowanie władzy w oparciu o organizacje rodowe i wiece starszyzny. Natomiast Karamzin pragnął przybliżyć przeszłość Rusi do historii Europy Zachodniej, gdyż umożliwiało to zatarcie dowodów na istnienie różnic świadczących o znacznym zacofaniu kraju w rozwoju ogólnoeuropejskim.

Feudalizm, jako jeden z etapów rozwoju społeczeństwa polskiego i rosyjskiego, był jednocześnie elementem całej ewolucji europejskiej. Ustrój ten, panujący w Europie, w szczególności zaś jej części zachodniej, pozwalał antycypować drogę przyszłego rozwoju krajów Europy Środkowo-Wschodniej, aczkolwiek proces ten ukształtował się pod wpływem odmiennych niż na Zachodzie warunków geograficznych, klimatycznych i ekonomicznych, co właśnie określiło jego specyfikę.

---

[29] F. B o r o w s k i, *Polemika wokół…*, s. 130.

Eligiusz Podolan

MEDIEVAL RUTHENIA'S SOCIAL SYSTEM ACCORDING TO LELEWEL AND KARAMZIN: LOCAL GOVERNANCE OR FEUDALISM?

S u m m a r y

This paper deals with the social systems in medieval Poland and Ruthenia – as described by scholars of the Enlightenment: Joachim Lelewel and Mikołaj Karamzin. The former sees the Slavic lands as dominated by the local governance of the noblemen, with a high share of hereditary, rather than vassal, lands. The latter stresses the influence of feudalism on the development of Ruthenia's social system, because he is keen on erasing the technological and historical differences between present-day Russia and Western Europe. This paper's author sets out to show the influence of the changing feudal system on the development of Central European countries.